

OBECNÉ ZÁSADY EDIČNÍ A POUČENÍ O ČEŠTINĚ 15. STOLETÍ

Tento výklad sleduje dvojí cíl: jednak chce objasnit ediční zásady, podle nichž se postupovalo při úpravě textů; jednak chce čtenáři usnadnit porozumění ukázkám tím, že vykládá pravidelné a stále se opakující jazykové jevy češtiny 15. století, které vysvětlovat v jazykových a věcných vysvětlivkách u jednotlivých ukázek by znamenalo nevhodné opakování. Přitom navazujeme na podobný výklad v předchozím svazku (Výbor z české literatury od počátků do dobu Husovu, Praha 1957, s. 25-36), doplňujeme jej se zřetelem k 15. století a sledujeme další vývoj těch jevů, které jsme tam uvedli jako počínající nebo jako živé.

OBECNÉ ZÁSADY EDIČNÍ

1. Tento druhý díl, Výbor z české literatury doby husitské, podává obraz našeho literárního vývoje od počátku 15. století do jeho sedmdesátých let. Do starší doby, do 14. století, přesahuje jen oddíl Husových předchůdců a oddíl podávající přehled vývoje českých biblických překladů. V obou těchto oddílech se aspoň zčásti vracíme k češtině 14. století; setkáváme se v nich se stejnými problémy a uplatňujeme stejné zásady jako v prvním dílu Výboru. Pokud jde o památky z vlastní doby husitské od počátku 15. století, i u nich jsou různé obtížné problémy ediční, působené jak starším jazykem originálu a různorodým rukopisným podáním památek, tak snahou, abychom nekladli čtenáři nadbytečně mnoho překážek; je tu však ještě ta okolnost, že vydávání památek z 15. století přes určitý pokrok v poslední době nemá ještě té tradice, jakou má vydávání památek starších, a neopírá se o tak bohaté zkušenosti.

2. Žádné dílo z husitské doby není po jazykové stránce dnešnímu čtenáři beze zbytku srozumitelné, a to proto, že jazyk prošel i od konce 14. století ještě značnými změnami. I když si čeština zachovala svůj celkový ráz mluvnické stavby, přece se některé složky této stavby, a to v oblasti tvarů slov a jejich tvoření i v skladbě, v různém stupni měnily; zejména se však měnila hlásková podoba slov. Nejvíce změn ovšem proběhlo v slovní zásobě jazyka; ta se postupem doby dotvářela a přetvářela v souvislosti

s vývojem naší společnosti a v souvislosti s dobovými požadavky kladenými na jazyk a styl literárních projevů. Pokud jde o mluvnickou stavbu, lze sice říci, že čeština 15. století je dnešnímu čtenáři srozumitelnější než tzv. stará čeština památek z 14. století, ale přece o naprosté srozumitelnosti stále ještě mluvit nemůžeme. Je to proto, že jde o dobu velkého zlomu. Teprve v druhé polovině 15. století začaly se v jazyce projevovat důsledky toho, že spisovný jazyk pronikl do nejširších vrstev tehdejšího českého národa: začaly z něho mizet zastaralé prvky. Proto spisovná čeština 15. století má ráz přechodný. Je to mezistupeň mezi značně ustálenou češtinou 14. století, známou z četných literárních památek té doby, a mezi češtinou doby humanistické nastupující koncem 15. století, jež se za obrození v podstatě stala základem nového spisovného jazyka tvořícího se novodobého českého národa.

3. Při vydávání památek z husitské doby se naráží na některé ediční problémy nového charakteru. Vedle zcela běžného zjevu, že památky jsou dochovány až v pozdějších opisech, jde o dvě nové krajnosti: objevují se opisy pořizené téměř v stejné době, kdy památka vznikla (Husova Postila dopsaná 27. října 1413 je dochována v opise dokončeném 24. listopadu 1414), a objevují se i autorské originály (zejména u listů), ale vedle toho se lze setkat i s opisy značně pozdními, z konce 16. a ze 17. století. Některé památky, zejména veršované (písně), měly širokou publicitu, šířily se přímo i ústním podáním (zlidověly) a přešly i do lidových tisků. Pokud jsou zachovány v jediném zápise (jak je tomu často), a to ještě pozdním, je otázka jejich autorské verze neřešitelná. Při hledání nebo stanovení základního textu pro vydání (u památek bohatěji dochovaných) a při posuzování variant dalších opisů jsou zde ediční problémy stejné jako u Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu; držíme se proto i stejných edičních zásad. Úpravy pozdějších opisovačů považujeme buď za vědomé a záměrné změny textu, nebo za bezděčné úpravy nahodilé, které neporušily smysl (mohly přesto dát opisovanému textu nový význam), anebo za pouhé chyby, které vznikly neporozuměním nebo nepečlivostí. K tomu, abychom čtení rukopisu považovali za pouhou chybu, se uchylujeme jen v nejkrajnějších a nejnutnějších případech.

Nová situace nastává, pokud jde o řešení složité otázky poměru mezi jazykem starších a mladších památek a poměru mezi jazykem předloh a opisů. Ve Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu jsme se pokusili, pokud to bylo možné a pokud to dovoľoval charakter rukopisného dochování památek, aby vybrané ukázky podávaly také obraz jednotlivých vývojových stupňů jazyka od konce 13. století do konce 14. století. Tuto snahu podložit vývoj literární aspoň náznakem vývoje stavby jazyka nemůžeme mechanicky uplatnit v tomto dílu. Kdybychom ji chtěli

uplatnit, musili bychom se dopustit určitého násilí. Bylo již řečeno, že spisovná čeština 15. století má charakter přechodný. Je to dáno dvěma věcmi. Za prvé tím, že se spisovný jazyk vyvíjel plynule dále. Je však známo, že se na konci 14. století spisovný, literární jazyk dost vzdálil od jazyka běžně mluveného, a to zejména zachováváním některých konzervativních jevů mluvnických. Za druhé v 15. století pak, když došlo k rozšíření spisovného jazyka do nejširších vrstev (vnější demokratizace spisovné češtiny), projevila se snaha, aby se psaný jazyk s běžně mluveným co nejvíce sblížil (vnitřní demokratizace) – v tom smyslu mluvíme o všestranné demokratizaci spisovné češtiny. Plynulý vývoj jazyka (v širokém smyslu) je tu provázen snahou o vyrovnání mezi různými podobami tvořícího se národního jazyka (spisovnou a lidovou) i nakonec mezi jeho různými styly. Tento zásah dvou principů je příčinou jisté nejednotnosti jazykových prostředků, a to je právě znakem přechodnosti. Jde také o dobu, kdy se dostávala do prudkého pohybu další část soustavy hlásek, systém dlouhých samohlásek, ale všechny změny, jež se provedly nebo se začaly provádět, nepronikly v stejné míře do spisovného jazyka; je to dáno tím, že se na samém konci období, z něhož zde otiskujeme ukázky, objevil nový element, který ovlivnil vývoj jazyka – tisk. Uplatnění knihtisku mělo svůj konzervující vliv především na grafickou stránku, ale tím i na hláskovou podobu jazyka. Změny, které se v jazyce daly, zejména v stavbě hláskové, byly vysunuty na okraj jazykového dění – proběhly v běžně mluveném jazyce, v některém nářečí nebo ve skupině nářečí, ale do spisovného jazyka celkem nepronikly; pokud do něho pronikaly, tedy později a pozvolným prosakováním. Odpovídá proto charakteru doby a vývoje jazyka, jestliže ve vybraných ukázkách neprovádíme žádné úpravy, které by pomáhaly vystihnout dobový charakter, a ponecháváme podle rukopisů plně kolísání ve všech jevech, i hláskoslovných – pokud ovšem nejde o jevy jen grafické.

4. Je samozřejmé, že i v tomto dílu Výboru slovní ráz vybraných ukázek zůstal naprosto nedotčen. Bylo-li však v jednotlivých případech nutno opravovat zkomolené čtení rukopisů (nebo tisků) vzatých za základ vydání, přihlíželo se přitom na podkladě čtení jiných rukopisů i k době vzniku památky a volilo se vždy takové čtení zkomoleného místa, které po stránce slovní této době odpovídá; každá taková oprava porušeného textu je však zachycena v edičních poznámkách k příslušné ukázce. – Pokud jde o mluvnickou stránku ukázek, jak tvaroslovnou, tak zvláště syntaktickou, edice do jazyka nezasahuje, ovšem mimo ty případy, kdy rukopisné podání je zřetelně chybné; i v těchto případech opravy, prováděné podle zásad textové kritiky, jsou zachyceny v edičních poznámkách. Na rozdíl od prvního dílu Výboru neopravujeme taková čtení, kdy opisovač provedenou změnou porušil některý jazykový jev památky, popř. její autorské verze

(např. proměnou aoristu, jemuž nerozuměl, v přítomný čas porušil jednotu vyprávěcího času); raději na takové případy upozorňujeme ve vysvětlivkách, protože změny toho druhu mohly být podnětem k vytvoření nebo k upevnění nového stylistického prostředku (v našem případě vyprávěcího přítomného času, tzv. historického prezentu). – Jak již řečeno, pokud jde o stránku hláskovou, která má bezprostřední vztah ke grafice, nehodnotíme různým způsobem kolísání a ponecháváme pestrost ve všech rozkolísaných jevech; pestré kolísání je příznačné pro celou tuto dobu a vyplývá z toho, že se vytváří spisovný jazyk nových kvalit. V té době spisovný jazyk nebyl dosud ustálen a jeho norma nebyla nikterak kodifikována.

5. Ukázky jsou otištěny v prepise (transkripci); grafika starých rukopisů (podle potřeby také tisků), v podstatě stále spřežková, je podle obecně uznávaných pravidel přepisu nahrazena systémem diakritickým (užívajícím čárek a háčků), který právě v 15. století začal docházet uplatnění, i když v podobě značně nedůsledné.

POUČENÍ O ČEŠTINĚ 15. STOLETÍ

HLÁSKY A JEJICH PŘEPIS

Podáváme tu přehledné poučení o těch hlavních změnách hláskových, které se udály převážně v 14. století a v 15. století ještě doznávaly, dále o změnách, které se dály v 15. století, a konečně o těch změnách, jejichž plné provedení spadá až do pozdější doby, ale k nimž se už ojedinělé náběhy v 15. století objevily; tento třetí druh změn se nás týká také proto, že některé památky z 15. století jsou zachovány až v pozdních opisech, kde pozdní hláskové změny zcela nebo v určité míře pronikly do jazyka dochovaného rukopisu památky.

Samohlásky

1. Přehláska *a* v *ě* a *á* v *ie* (dlouhé *ě*), provedená už v 12. století, a přehláska *u* v *i* a *ú* v *í*, která proběhla ve 14. století, je v rukopisných památkách z 15. století pochopitelně provedena. Ojedinělé případy nepřehlasovaného *a*, *á* nebo *u*, *ú* i v poměrně pozdních památkách jsou zde zásadně ponechávány, protože to mohou být zvláštnosti nářeční (*ulica*; *juž*, *solú*, *na zem'u*) nebo je přehláska zrušena působením různých vlivů, nejčastěji tvarové analogie (*kupuju* podle *nesu*). Ze stejného důvodu jsou ponechány tvary, kde se ještě objevuje *ě*, popř. *e* nebo *i*, ale kde se spisovný jazyk dalším vývojem vrátil vlivem analogie k původnímu *a* a *u* (*počeli*, *vzeli*, *pohoršije*, později *počali*, *vzali*, *pohoršuje* podle *počal*, *vzal*, *kupuje*).

2. Ve 14. století proběhla už také v podstatě změna *ě* v *e* (tzv. ztráta jotace) v plném rozsahu, tj. po všech souhláskách mimo po retnicích. V prvních dvou desetiletích 15. století ještě pozvolna doznávalo kolísání mezi *ě* a *e*. Stará grafika (*czyefta, uliczye, fie* apod.) ovlivňovala nepochybně i grafiku pozdější (opisováním) a tak se znak *ye* n. *ie*, jímž se v spřežkovém pravopise *ě* označovalo, objevuje u písařů po celé 15. století až do 16. století, ovšem jen jako pravopisná tradice, jak je vidět na častém psaní zvratného *sě*. Někteří písaři první složkou znaku *ye* n. *ie* označovali měkkost předchozí souhlásky, ale nejčastěji jde o čisté grafickou záležitost: *ye* n. *ie* označovalo pouhou samohlásku *e* a toto psaní bylo ještě komplikováno tím, že také *i* vyslovované jako jedna samohláska se dlouhou dobu tradičně psalo znakem *ie*, ač se ve výslovnosti dvojhlásky *ie* dávno změnila v samohlásku *i*.

V našich ukázkách postupujeme takto: v oddíle Husovi předchůdci zachováváme jotaci v plném rozsahu (po všech souhláskách mimo po *j*, kde už ve 14. století byla jotace zřetelným anachronismem) v modlitbách Miličových, zcela ji potlačujeme v starém českém překladu Waldhauserovy Postily (je zachován v pozdním opise), a to v obou případech ve shodě s tendencí základních rukopisů. V ukázkách z českých děl Husových a pak v úryvku z Mladoňovicovy Pašije M. J. Husi necháváme *ě* podle rukopisu (s výjimkou slabiky *je*) – u Husových spisů je to odůvodněno také archaic-kou hláskovou stránkou Husova jazyka; a týká se to i Mladoňovice. V ukázkách českého překladu bible, pokud jde o překlady ještě ze 14. století, dodržujeme praxi předchozího dílu Výboru. V ostatních ukázkách psaní *ye*, *ie* nezachováváme, ať se v rukopise vyskytuje v jakékoli míře – vždy je jeho zaznamenávání záležitostí jen grafickou, zřejmě neodráží výslovnost a rukopisy, které píší *ye*, *ie*, zpravidla silně kolísají a uvádějí je na místech, kde od původu *ě* nebylo. Pokud je toho třeba, v úvodu k edičním poznámkám ještě jednotlivě uvádíme, jak se k jotaci v rukopise stavíme.

U slov *zjeviti, zjěvenie* apod., u nichž se objevovala stará varianta *zěviti, zěvenie*, jistě ne pouze grafická, dodržujeme i po ztrátě jotace rozlišení podle rukopisu *zjeviti, zjevenie* i *zeviti, zevenie*.

3. Od konce 14. století docházelo k změnám dlouhých dvojhlásek a dlouhých samohlásek. V 15. století se dlouhá dvojhlásky *ie* v naprosté převaze změnila v dlouhé *i*. Po jistou dobu, kdy se už *ie* nevyslovovalo, udrželo se vlivem tradice v písmu a písaři kolísali mezi psaním *i* a *ie*; proto se psaní *ie*, jež bylo jen tradiční a formální (neodpovídalo výslovnosti), někdy objevovalo tam, kde bylo *i* původní (*s nie, s niem, kanovníek* apod. m. *s ní, s ním, kanovník*). Dobré svědectví podávají některé veršované památky, kde se někdy objevuje v rýmech psané *ie* proti *i* a naopak; nejde tu o nedostatky v rýmu, ale o plné rýmy vzhledem k jednotné výslovnosti psaného *i* a *ie*. Protože nelze vždy rozhodnout, jaké výslovnosti odpovídá *ie*, necháváme

tu – mimo rýmy, kde zpravidla rekonstruuje podle většiny – psaní podle rukopisu s kolísáním; bez poznámky však přepisujeme *i* tam, kde rukopisy mají *ie* jen grafické na místech původního *i*.

Dlouhá dvojhláska *ie* se také vyvíjela obdobně jako krátké *ě* a ztrácela svou první složku. Po *l* se už před 14. stoletím *ie* změnilo v *é* (*obilé, léto* m. *obilie, lieto*). Ve 14. a hlavně v 15. století se objevuje častěji *é* místo dlouhého *ie*. V některých slovech, kde bylo původní *é*, bylo už staré kolísání (*řeci, dřeve, posélati* aj. vedle *řeci, dřieve, posielati*), na konci 14. a v 15. století se takové kolísání objevuje častěji, a tak se píše *ie* na místě původního *é* i *é* na místě původního *ie* (*hřešník, budúceho*). Protože jde o poměrně dost rozšířenou ztrátu jotace v dlouhých slabikách, nepravujeme *é* na *ie* a přepisujeme podle rukopisu, a to na rozdíl od praxe prvního dílu Výboru.

4. Již v 14. století jsme mohli pozorovat pozvolnou změnu dlouhého *ó* v *uo*; na konci 14. století měla tu dvojhláska *uo* zřejmou převahu. Tato převaha se udržela i v 15. století, původní *ó* čím dále tím více mizelo, třebaže se objevuje i v pozdních památkách a opisech; současně se objevovaly i první případy přeměny dvojhlásky *uo* v jednoduché dlouhé *u* (psané *û*); to pak nabylo převahy v 16. století. Znak *û* je od původu tzv. ligatura a původně označoval ještě dvojhlásku *uo*. V našich ukázkách necháváme stav podle rukopisu, pokud nejde o zcela ojedinělé zachovávání starého stavu; jen ojedinělé *û* přepisujeme *uo*.

Někteří písaři píší *uo* také na místě původního krátkého *o* (*buoha, buoží*). Takové psaní zachováváme.

5. V druhé polovině 15. století se ve větší míře začala také uplatňovat změna dlouhého *ú* na konci a uprostřed slov v *ou*, ojediněle také na začátku slov. Dvojhláska *ou* je však běžně psána *au*, ale jde zřejmě jen o záležitost grafickou (snad o vliv grafiky cizí). Přepisujeme *ou* ve shodě nepochybně aspoň s většinovou výslovností a ovšem podle stavu v rukopise necháváme kolísání mezi *ú* a *ou*.

6. V některých rukopisech se objevují i ty změny dlouhých samohlásek, které sice v různém rozsahu v češtině proběhly, ale které nepronikly do spisovného jazyka. Jde o změnu *ý* a *í* v *ej* (*dobrej, cejtít*) a o změnu *é* v *í, ý* (*nalizáme, na daleký cesty*). Ponecháváme psaní rukopisu, protože nechceme odstraňovat žádné typy kolísání, ani kolísání při vytváření podoby spisovného jazyka, ani nechceme zápisy památek zbavit jejich hovorového nebo nářečního charakteru.

7. V rukopisech a tiscích hlavně z 16. století (ojediněle však též z 15. století) se objevuje také změna těžslabičného *aj* v *ej* (*vejce, nej-*). Pochopi-

telně necháváme stav podle rukopisu. Psaní *aj* v těch případech, kde by mělo být *ej*, jež vzniklo diftongizací původního *ý* nebo *i* (zvrtná analogie *dobraj*, *pajcha* m. *dobrej*, *pejcha* z pův. *dobrý*, *pýcha*) upravujeme na *ej*, protože *aj* je zde věcí grafickou.

8. Předložka *v* se před retnou souhláskou (*b*, *p*, *m*, *v*) následujícího slova často, ne však zcela pravidelně stále ještě měnila v *u* (*u městě*, *u Pražě*). Tato změna je v našich ukázkách zachycena jen v těch případech, kde ji jasně dosvědčuje nesporná grafika rukopisu, který byl vzat za základ; nezávádí se, není-li provedena nebo je-li grafika rukopisu sporná.

9. V rozložení krátkých a dlouhých samohlásek se čeština 15. století proti češtině 14. století už přiblížila soudobé češtině, ne však v plné míře a v celém rozsahu jazyka – jistě byly rozdíly dobové i nářeční. Také rukopisy čím dále tím více a přesněji označují délku; přitom nejméně důsledně a zřetelně je označováno dlouhé *i* – znakem *í* (prostě s diakritickým znaménkem) nebo *ij* (spřežkou) se často označuje také *i* krátké. Proto v tomto svazku necháváme předpokládanou délku staročeskou, pokud je bezpečně doložena (*náděje*, *úžitek*, *póžitek*); jinak se spíš přikláníme k pokročilejšímu stavu, který je znám z 16. století a z pozdější doby, kdy už délka byla důsledněji označována v písmu (*tiše*, *mile*, *milostivě* apod. m. staršího *tiše*, *míle*, *milostivě*).

Týká se to také dlužení počáteční samohlásky slova po neslabičné předložce (*v ohni*, *k odporu*). Délku zde označujeme jen tehdy, je-li označena v rukopise; samozřejmě ponecháváme v těchto případech v rukopise dvojhlásku, která tu vznikla ze samohlásky dlouhé.

Souhlásky

10. Do písemného označování souhlásek zasahovala i v 15. století ponejvíce asimilace (spodobování) znělosti souhlásek ve skupinách párových znělých a neznělých souhlásek. Ve výslovnosti je a byla taková skupina celá znělá nebo celá neznělá zpravidla podle poslední souhlásky ve skupině (*hladký* vysl. *hlatký*, *leckdo* vysl. *ledzdo*, *pod kamenem* vysl. *potkamenem*). Asimilovaná výslovnost pronikala v některých rukopisech i do psaní a v ojedinělých případech bylo starší etymologické psaní vývojem důsledně podle výslovnosti změněno (*čbán* na *džbán*, *sbožie* na *zbožie*, *zboži*).

Stejně jako v prvním dílu Výboru píšeme způsobem dnes obvyklým, kde psaní rukopisu je dnes neobvyklé nebo kde by ztížilo porozumění textu (píšeme *kdo* m. *gdo*); jen v těch ojedinělých případech, kde psaní rukopisů je důsledné, ponecháváme starý způsob psaní (*čbán*).

Největší potíže stále působí kolísavé psaní *s* a *z* na začátku slov, nejednotné a neustálené vlivem spodoby pronikající do písma. V prvních dvou

částech našeho svazku víc přihlížíme k původu slova (dáváme přednost etymologickému staršímu psaní, např. *sbožie*), v dalších částech (pokud se nevracíme do 14. stol.) spíš bereme v úvahu další vývoj grafiky (píšeme *zbožie*). V sporných případech se snažíme zachovat jednotný způsob psaní; u slov *správa* × *zpráva*, *spraviti* × *zpraviti* se snažíme o rozlišení podle významu. Tyto úpravy ovšem nejsou zaznamenány v edičních poznámkách, protože v mnoha rukopisech se znaky pro *s* a *z* stále ještě zaměňují a protože jde o jevy grafické, které neodrážejí výslovnost (v témže úryvku se v rukopise píše např. *sbor* i *zbor*).

Podobné stanovisko zaujímáme ke kolisavému psaní předložky a předpony *ot* × *od*. V první polovině víc dbáme rukopisů, zatímco v dalších částech se nevyhýbáme důslednému pozdějšímu psaní *od*.

Předpona *uz-* se zjednodušila, zejména před souhláskou, v pouhé *z*, a tím tato předpona splýnula s předponou *z-*; toto *z-* vzniklé zjednodušením ze *uz-* se také někdy psalo podle spodoby jako *s*. V mnoha případech nelze bezpečně rozhodnout, zda *z-* je původní nebo vzniklé ze *uz-*. Proto v textech otiskujeme *uz-* jen tam, kde je zcela jasné a kde v témže rukopise je totéž slovo psáno většinou s předponou *uz-*. Ovšem zjednodušenou předponou píšeme vždy jako *z-*, nikoli jako *s-*.

11. Zjednodušené souhláskové skupiny jsou doplněny bez poznámky, pokud jde o běžné typy zjednodušování, vadící porozumění textu, a pokud v dalším vývoji neměla výslovnost vliv na pravopis. Objevují-li se v daném rukopise složitější případy zjednodušování, je na potřebné úpravy upozorněno v edičních poznámkách, a to na ojedinělé případy jednotlivě, na opakující se souborně v úvodu k poznámkám. V případě, kdy vývoj grafického obrazu šel ve shodě s výslovností slova, tj. kde proniklo zjednodušování hláskových skupin i do písma (*ctný* m. *čstný*, *co* m. *čso*), nedoplňujeme zpravidla vynechanou hlásku a necháváme kolísání jako typický jev přechodu.

Podle obvyklého způsobu psaní upravujeme ty případy, kdy rukopis vyjadřuje totéž jinými znaky (*bohatší* m. *bohači*, *světská* m. *svěcká*); necháváme však psaní *věči* (muž. rod), protože se mohl vyvinout z pův. *věci* pod vlivem žen. rodu *věčši*, *věčši*.

12. Souhlásková skupina *šč* se v 14. století začala měnit v *šl*. Pokud se ještě *šč* objevuje v rukopisech našich památek, neupravujeme je a necháváme kolísání.

13. Ve značné míře se v rukopisech objevuje odsouvání *j-* na začátku slova, a to v případech shodných se současnou češtinou (*mám* m. *jmám*, *hra* m. *jhra*) i v případech s dnešním psáním neshodných (*sem* m. *jsem*). Ponecháváme psaní rukopisu.

14. Také v češtině 15. století se objevuje souhláska *v* (prothetická nebo hiátová) na začátku slova ve větší míře, než je obvyklé v dnešní spisovné češtině (*vodehnati, voko*). Toto psaní rukopisů je zachováváno.

15. Nářeční zvláštnosti zápisů jednotlivých památek se snažíme zachovávat, i když jde o jednotlivosti; často je na ně upozorněno ve vysvětlivkách jazykových. Jestliže z vážného důvodu ojedinělé jevy, které by mohly mít nářeční charakter, z textu odstraňujeme, pak na ně upozorňujeme v edičních poznámkách.

TVARY

Při porozumění některým tvarům češtiny 15. století působí dnešnímu čtenáři potíže dvě věci. Především je to jiná podoba tvarů slov způsobená tím, že je v nich zachován starší hláskový stav. Např. tvary *hlavú, vedú* se liší od dnešních tvarů *hlavou, vedou* jen tím, že v nich není ještě provedena změna *ú* v *ou*. Tvar *vzeli* se liší od novočeského *vzali* tím, že se v něm ještě udržela přehláska *a* v *ě* (to pak ztrátou jotace změněno v *e*) a není provedeno analogické vyrovnání podle *vzal* na *vzali*. Základní znalost vývoje hláskové soustavy češtiny, k jejímuž poznání mají přispět i předchozí výklady, odstraňuje největší část takovýchto potíží.

Další potíže, hlubší, působí však to, že některé tvary zanikly nebo byly nahrazeny jinými, a tak se v pozdější době staly nesrozumitelnými. Zákonitost a postup těchto změn je daleko složitější než zákonitost a postup hláskového vývoje. Protože od všech čtenářů našeho Výboru nelze požadovat podrobné znalosti historické mluvnice, upozorňujeme na hlavní obecné znaky tvarosloví češtiny 15. století na podkladě obecných znaků staré češtiny (14. století), které jsme vytkli v prvním dílu Výboru. Jde o takové případy, které se v ukázkách často opakují, na ojedinělé jevy se upozorňuje na příslušném místě ve vysvětlivkách jazykových.

1. V skloňování i časování měla čeština 15. století vedle jednotného a množného čísla ještě stále zvláštní tvary čísla dvojného (duálu), a to stejně jako čeština 14. století, jenže už v menším rozsahu. Duál se čím dále tím více omezoval na párové předměty, převážně na jména údů lidského těla (*oči, uši, ruce, koleně*); duálové tvary si podržely číslovky *dva, oba*. Udržovaly se také ostatní tvary skloňování, 2. a 6. pád *oči, uši, rukú, kolenú* (pozd. *rukou, kolenou*), 3. a 7. pád *očima, ušima, rukama, kolenoma*; pod. *dvú, obú* (pozd. *dvou, obou*), *dvěma, oběma*.

Ne příliš často se objevují duálové tvary u sloves: 1. os. *vedevě* n. *vedeva*, *prošivě* n. *prošiva*, *kupujevě* n. *kupujeva*, 2. a 3. os. má stejné tvary: *vedeta*, *prošita*, *kupujeta*.

Tvary duálu zanikly během 15. století u jmen i u sloves, pokud si je některá jména nepodržela na označení údů lidského těla, které se vyskytují po dvou.

Skloňování

2. Proti češtině 14. století je možno v 15. století v skloňování pozorovat zřetelnou tendenci k zjednodušení a k zvýraznění celé soustavy tvarů. Prostředkem zjednodušení bylo omezení jednotlivých skloňovacích typů, prostředkem zvýraznění bylo kladení většího důrazu na rod. Velmi se omezily kmeny souhláskové (*kámen, kamene; ráme, ramene; loket, lokte; máti, mateře*), a to tak, že do nich pronikly koncovky produktivních kmenů samohláskových (*kamenu, ramena, loktu*), a tím, že jednotlivá slova přecházela k jiným skloňovacím typům buď přímo (*rameno*), nebo pomocí nové přípony (*matka*). Některé typy skloňování se omezily pro jistý rod: i-kmeny *kost* (žen.) a *host* (muž.), které se původně skloňovaly téměř stejně, se rozdělily; u typu *kost* zůstala jen jména ženského rodu a mužská jména si buďto podržela skloňování a změnila rod, např. *zvěř* (původně muž.), anebo si podržela mužský rod a změnila skloňování (samo *host* přešlo k typu *pán*). Také jména jako *vládkyka, panoš* apod., původně skloňovaná stejně jako *žena* a *duše*, si ustálila některé nové tvary mužského typu skloňování (*vládkovi, panošové*), aby zvýraznila svůj rod.

3. Již ve 14. století se počala u jmen rozlišovat životnost a neživotnost. V 15. století se tento proces pozvolna dokončoval: u mužských jmen se vytvořily paralelní typy životné (*pán, oráč*) a neživotné (*hrad, stroj*). Vývoj byl dokončen také v tom smyslu, že k životným jménům přešla i jména zvířecí, zatímco zprvu se životný typ vytvořil jen pro jména osobní. V našich ukázkách se nerozlišené tvary životné a neživotné objevují již jen zřídka.

4. Původně složitý komparativ (2. stupeň) přídavných jmen (muž. a stř. *bohatěji, moudřejší, chuzí, lepší, těžší, dalí, bližší, věcí*, žen. *bohatější, moudřejší, chuzší, lepší, těžší, další, bližší, věčší* n. *věčší*) se v průběhu 15. století zvolna zjednodušoval. Dostával podobu jednovýchodného (měkkého) přídavného jména, jehož základem se stal tvar ženského rodu: *bohatější, moudřejší, chudší, lepší, těžší, další, bližší, věčší*.

Časování

5. V 1. osobě jednotného čísla u sloves, která měla v 2. a 3. osobě jednotného čísla přít. času dlouhou samohlásku nebo dvojhlásku (*umieš, umie*,

sázieš, sázie, trpiš, trpi, prosíš, prosí, děláš, dělá), časem převládl tvar s koncovkou *-m* (*umiem, sáziam, trpím, prosím, dělám*), který vznikl na místě tvaru s koncovkou *-u* (*uměju, sázěju, trp'u, prošu, dělaju*) už koncem 14. století a na samém začátku 15. století.

6. V 1. osobě množného čísla zůstávaly tři koncovky, *-m, -me, -my* (*vedem, vedeme, vedemy*), i když koncovka *-my* byla řídká a koncovka *-m* zanikala u sloves, která nově nabývala *-m* v 1. osobě jednotného čísla.

7. Původní 2. osoba jednotného čísla rozkazovacího způsobu *vedi, nesi, trpi, prosí* ztrácela koncové *-i*, pokud to dovoľoval slabičný sklad slova (*jdí* zůstalo, protože *jd* by netvořilo slabiku). Po *j* (*dělaj, kupuj*) koncovka *-i* už zanikla dříve.

8. Jednoduché tvary minulého času, aorist a imperfektum, v 15. století pozvolna zanikaly, když už na konci 14. století, jak konstatováno, byly obvyklé jen v psaném jazyce. Přitom spíš odolávalo imperfektum (jedn. č. *vediech, kupovách; vedieše, kupováše; vedieše, kupováše*; množ. č. *vediechom, kupováchom; vediešte, kupovášte; vediechu, kupováchu*; dvoj. č. *vediechově* n. *vediechova, kupováchově* n. *kupováchova; vediešta, kupovášta; vediešta, kupovášta*).

Obojí aorist, silný (jedn. č. *ved; vede; vede*; množ. č. *vedom; vedete; vedu*; dvoj. č. *vedově* n. *vedova; vedeta; vedeta*) i slabý (jedn. č. *vedech, dach, prosich; vede, da, prosí; vede, da, prosí*; množ. č. *vedechom, dachom, prostchom; vedeste, daste, prosiste; vedechu, dachu, prosichu*; dvoj. č. *vedechově, dachově, prosichově* n. *vedechova, dachova, prosichova; vedesta, dasta, prosista; vedesta, dasta, prosista*), zanikl, zdá se, rychleji. Důvod je v tom, že aorist měl některé tvary shodné s přítomným časem, nebyl dost výrazný. Proto můžeme pozorovat častou záměnu s přítomným časem. Tato záměna přispěla asi ne-li k vzniku, tedy k rozšíření tzv. vyprávěcího přítomného času (historický přezens – přítomné tvary vyjadřují minulý děj). Takovýto proces vzniku vyprávěcího přítomného času můžeme zde dobře vidět na povídce Valter a Grizelda.

9. Poměrně volné užití přechodníků, jak bylo běžné ve 14. století a jak jsme proto na ně upozornili v prvním dílu Výboru, je příznačné i pro 15. století. Stále se objevují vazby přechodníků se spojkou, není třeba shody podmětu přechodníku s podmětem věty. Čím dále tím méně jsou tvary vyhraněny pro jednotlivé rody a stále častěji se objevuje jediný tvar bez rozlišení rodu i čísla.